

Onderzoeksjournalistiek in Nederland en Vlaanderen

Een verkenning in opdracht van de
Vereniging van Onderzoeksjournalisten

Oktober 2002

EINDVERSLAG

Verslag afgesloten op 19 oktober 2002

Onderzoek/interviews: Lieven Desmet, Marc Ernst,
Bram Vermeer, José van Vonderen

rapportage: Lieven Desmet, Bram Vermeer
© Vereniging van Onderzoeksjournalisten, 2002.

Met bijzondere dank aan alle journalisten,
redacteuren, verslaggevers en hun chefs,
die we voor dit onderzoek spraken.

Dit onderzoek is mede mogelijk gemaakt door de
steun van het Bedrijfsfonds voor de Pers (Den Haag).

+ Vereniging van Onderzoeksjournalisten (VVOJ)

In Nederland:

Postbus 92049
1090 AA Amsterdam

In België:

p/a Fonds Pascal Decroos
Kol. Bourgstraat 90
1030 Brussel

web: www.vvoj.nl / www.vvoj.be

e-mail: bestuur@vvoj.nl

Voorwoord

De Vereniging van Onderzoeksjournalisten (VVOJ), opgericht in februari 2002, heeft zich tot doel gesteld de onderzoeksjournalistiek in het Nederlandse taalgebied te stimuleren. Dit streven is geboren uit een ietwat sombere vooronderstelling: dat de professionalisering van de journalistiek in Nederland en Vlaanderen achterblijft bij die in landen als de Verenigde Staten of Zweden. In die landen is het immers heel gewoon dat journalisten kennis en ervaring uitwisselen, om zo de onderzoeksjournalistiek op een hoger niveau te brengen. De oprichters van de VVOJ vinden dat dit in Nederland en Vlaanderen ook nodig is.

Daarmee is de koers van de VVOJ duidelijk, maar de beginsituatie niet. Wat is de stand van de onderzoeksjournalistiek in het Nederlandse taalgebied? Hoeveel en wat gebeurt er, hoe is onderzoeksjournalistiek organisatorisch ingebed, welke knelpunten zijn er?

We hadden het geluk dat het Bedrijfsfonds voor de Pers zoveel vertrouwen heeft in de piepjonge VVOJ, dat ons de financiële ruimte is geboden deze vragen te laten onderzoeken. Het resultaat ligt voor: een inventarisatie van de stand van onderzoeksjournalistiek bij 107 Nederlandse en Vlaamse media en freelance journalisten. Het is een indrukwekkend document geworden. Niet alleen vanwege de ongekeerde omvang van het onderzoek, maar ook vanwege de inhoud: de rijkdom aan ervaringen, opvattingen, knelpunten en gesignaleerde trends. De VVOJ, redacteuren en hoofdredacteuren zullen er tientallen aanknopingspunten in vinden om meer en betere onderzoeksjournalistiek te bedrijven.

Het belangrijkste dat uit het onderzoek naar voren is gekomen, ligt echter op een ander vlak. Het heeft ons verbaasd dat onderzoeksjournalistiek zo lééft. Veel meer journalisten dan we dachten, houden zich met onderzoeksjournalistiek bezig. Op veel meer redacties dan we hadden durven hopen, is er plaats ingeruimd voor onderzoeksjournalistiek. Er is een enorme behoefte aan scholing en sturing.

Wellicht ligt hierin de verklaring voor het enthousiasme waarmee de journalisten die dit onderzoek hebben uitgevoerd, op redacties zijn ontvangen. En voor de positieve reacties die de VVOJ heeft gekregen op het initiatief de vereniging op te richten en een conferentie over onderzoeksjournalistiek te organiseren. Misschien is de VVOJ wel helemaal geen toevallig initiatief van een groepje enthousiastelingen, zoals we zelf denken, maar het logische gevolg van de huidige stand van de onderzoeksjournalistiek. Hoe kwam het dat april 2001 de eerste wereldwijde conferentie over onderzoeksjournalistiek werd gehouden? En dat een groep Nederlandse en Vlaamse journalisten daar aanwezig de handen ineensloeg om iets soortgelijks in de lage landen te organiseren? Blijkbaar is internationaal, maar ook in Nederland en Vlaanderen, het besef gegroeid dat onderzoeksjournalistiek verder ontwikkeld moet worden.

Een strakke of beperkte definitie van wat onderzoeksjournalistiek nu eigenlijk is, past niet in deze fase, vindt de VVOJ. Laat duizend bloemen bloeien, onkruid wieden komt later wel, als we hebben geleerd de ene bloem van de andere te onderscheiden. De journalisten die dit rapport hebben gemaakt zijn dus op pad gestuurd met de voorlopige, ruime definitie van onderzoeksjournalistiek die de VVOJ hanteert: Onderzoeksjournalistiek is kritische en diepgravende journalistiek. Kritisch wil zeggen dat de journalistiek niet slechts fungeert als doorgeefluik van 'nieuws' dat er al was, maar dat nieuws wordt gemaakt dat er zonder dat journalistiek ingrijpen niet zou zijn geweest. Diepgravend wil zeggen dat substantiële eigen journalistieke inspanning is verricht, hetzij in kwantitatieve zin, hetzij in kwalitatieve zin, hetzij een combinatie daarvan.

Hierbinnen onderscheidt de VVOJ drie soorten onderzoeksjournalistiek, die elkaar kunnen overlappen:

- + schandalen blootleggen (onthullingsjournalistiek);*
- + toetsing van beleid en functioneren van overheid, bedrijven en andere organisaties;*
- + signaleren van (sociale, economische, politieke, psycho-sociale, financiële enz.) trends.*

De breedte van deze definitie heeft het werk van de onderzoekers niet gemakkelijk gemaakt. Maar dat zij zich er op vakkundige wijze uit hebben gered mag blijken uit het verslag, waarin de diversiteit van opvattingen over onderzoeksjournalistiek en de vele gedaanten die onderzoeksjournalistiek kan aannemen, pregnant naar voren komen. Misschien dat er nog geen duizend bloemen bloeien, maar het zijn er zeker al honderden.

Namens het VVOJ-bestuur,

Marjan Agerbeek,
27 oktober 2002

Inhoud

1. DE STAAT VAN ONDERZOEKSJOURNALISTIEK Opzet van deze inventarisatie	1
2. REDACTIONELE ORGANISATIE De ruimte voor onderzoek	1
3. ONDERZOEK IN SOORTEN De thema's van onderzoek	4
4. SAMENWERKINGEN Collega's, concurrenten en onderzoeksbureaus	5
5. DE ONDERZOEKSJOURNALIST Over karakter en vorming	7
6. INFORMATIETECHNOLOGIE De digitale hulpmiddelen van de journalistiek	9
7. CENSUUR EN ZELFCENSUUR Over de omgang met bronnen en tegenstanders	11
8. KOSTEN, BATEN EN AMBITIES Onkostencijfers versus oplagecijfers	14
9. MEER DAN DRIEHONDERD ONDERZOEKSJOURNALISTEN Kwantitatieve analyse	15
10. CONCLUSIES EN BEDENKINGEN	18
11. NAMENLIJST Register van ondervraagde personen en media	19

1. DE STAAT VAN ONDERZOEKSJOURNALISTIEK

Opzet van deze inventarisatie

Onderzoeksjournalistiek is een pleonasme. Althans, dat kregen we regelmatig te horen tijdens de interviews, die in dit rapport zijn samengevat. "Alle welbegrepen journalistiek is kritisch, diepgravend en legt zaken bloot. Onderzoeksjournalistiek is een vorm van maatschappelijke hygiëne".

Onderzoeksjournalistiek is een vorm van maatschappelijk engagement en vertrekt vanuit een politieke analyse, luidt ook nog een veel verspreide stelling. Anderen nemen het begrip 'maatschappelijk engagement' juist weer niet in de mond, of vinden onderzoeksjournalistiek als dusdanig geïntegreerd in de rol van hun medium.

"Onderzoeksjournalisten zijn klokkenluiders, signaleren wat fout loopt in de instellingen en in de brede maatschappij. In alle maatschappelijke systemen wordt er veel ondergespit, is er tal van wrakhout. Dat naar boven brengen is een absolute noodzaak om het systeem te verbeteren, om het op lange termijn te laten overleven."

Maar er zijn ook andere invalshoeken die gedurende ons onderzoek aan de oppervlakte kwamen. Door meer dan één hoofdredacteur wordt de toegevoegde waarde van analyse, achtergrond en duiding als belangrijk naar voor geschoven. "Onderzoeksjournalistiek betekent de redding van de kwaliteitskranten". Niet alleen om lezers, luisteraars en kijkers zo goed mogelijk te informeren. "Het is een kwestie van je te onderscheiden van de andere media".

De jonge Vereniging van Onderzoeksjournalisten (VVOJ) zag het als een van haar eerste taken om te inventariseren hoe het staat met onderzoeksjournalistiek in Nederland en Vlaanderen. Hoeveel onderzoeksjournalistiek vindt er plaats en welke media hebben daarvoor ruimte gecreëerd? Hoe is dit georganiseerd en geïntegreerd in de redactie? Wie is onderzoeksjournalist, of hoe word je het? Welke zijn de knelpunten en zijn er opvallende verschillen tussen Nederland en Vlaanderen? Op deze en andere vragen hoopt dit rapport een antwoord te bieden. Of minstens een gids te zijn.

Twee Nederlandse en twee Vlaamse journalisten ondervroegen bij elkaar 107 redacties en individuele journalisten. Zij maakten van elk gesprek een schriftelijk verslag. De bevindingen uit al die gesprekken zijn samengevat in dit rapport. Het is geen wetenschappelijk verslag. We zijn journalisten en hebben de methoden gebruikt die we kennen: het interview en het verhaal. In dit verslag citeren we ruimschoots uit de interviews die we hielden.

Een belangrijk onderdeel van onze opdracht was het blootleggen van problemen. Elk hoofdstuk van dit verslag is daarom doordrenkt van knelpunten. Dat neemt niet weg dat we vele prachtige projecten zijn tegengekomen en vele bevlogen journalisten. Ook dat willen we in dit verslag laten doorklinken.

2. REDACTIONELE ORGANISATIE

De ruimte voor onderzoeksjournalistiek

+ Luxe of noodzaak?

Onderzoeksjournalistiek wordt door alle redacties, verantwoordelijken en individuele journalisten belangrijk gevonden - het tegendeel zou pas nieuws zijn. Maar hoeveel zijn die woorden waard? Dat blijkt als we kijken hoe de onderzoeksjournalistiek op redacties is georganiseerd. Is ze ingebed in de redactie, of wordt ze er even bij gedaan?

Er is een ernstige discrepantie tussen de woorden en de daden. "Uiteraard wordt onderzoeksjournalistiek belangrijk bevonden, maar intussen merk je wel dat mensen en middelen meedrijven op de golfslag van de actualiteit", zo hoorden we in verschillende varianten.

Een vaak gehoorde opvatting is dat onderzoek bij het gewone werk hoort en iedere journalist het moet kunnen. Het initiatief wordt vaak aan de individuele redacteur gelaten, die zelf een onderwerp moet aandragen en zelf tijd moet creëren voor het onderzoek, naast zijn reguliere journalistieke activiteiten. Deze opmerking draagt een boeiende discrepantie in zich omdat onderzoeksjournalistiek als dusdanig dus geen 'reguliere' journalistieke taak zou zijn. Terwijl het wél bij het 'gewone werk hoort'.

Dat betekent dat de actualiteit en het onderzoeksdossier voortdurend om voorrang strijden. Vaak schiet het onderzoek erbij in. "De koorts van de wereld wordt niet opgemeten, maar men verzandt in de waan van de dag", zo hoorden we. Daardoor is er geen ruimte over voor diepgravend onderzoek. "Als je voortdurend tegen de deadline aanwerkt, kan je moeilijk verwachten dat er veel ruimte overblijft om te spitten of om contacten te leggen". Dat heeft zo zijn gevolgen, merken verschillende actoren op. "Teveel journalisten verwerken hapklare brokken nieuws zonder enige kritische reflectie tegenover die informatie". Bij sommigen heerst dus het gevoel dat journalistiek te veel verwordt tot doorgeefluik van voorverpakt nieuws.

Veel individuele journalisten hebben het gevoel dat onderzoeksjournalistiek op hun redactie, op zijn zachtst gezegd "geen prioriteit heeft." Veel ondervraagden merken op dat het vooral een zaak is van de eigen vrije tijd. Zeker in Vlaanderen klinkt die boodschap hard door. Ook in Nederland kwamen we maar op een aantal plaatsen tegen dat redacteuren ontlast werden, om zich onder de werktijd goed te kunnen wijden aan het onderzoek.

+ Organisatie: plaats binnen redactie

Enkele vroegere pogingen om aparte onderzoeksredacties op te zetten zijn in het huidige Vlaamse medialandschap slechts een vage herinnering. Dat geldt voor zowel de audiovisuele media als de geschreven pers. Tot het opdoeken van die speciale onderzoekscellen werd veelal besloten op basis van praktijkervaringen. Onderzoeksjournalisten kunnen beter deel uitmaken van een reguliere redactie. "Op die manier voorkomt men makkelijker een zekere 'blindheid' in dossiers als gevolg van het gebrek aan kritisch klankbord en begeleiding."

Beter is om alle journalisten gevoelig te maken voor onderzoeksjournalistiek en maatregelen te nemen zodat talentvolle onderzoekers de ruimte krijgen. Meer dan eens kwamen we tegen dat de mooie regelingen die daarvoor waren bedacht niet werden gebruikt. Een radioredacteur met een onderzoekstaak legde ons bijvoorbeeld uit dat "in principe een redacteur acht dagen kan worden vrijgemaakt voor een onderwerp. In de praktijk is dat echter nog niet gebeurd. Je bent toch teveel met andere dingen bezig. Het komt te vaak voor dat je een documentaire in twee dagen in elkaar moet slaan".

Mogelijkheden blijven zo ongebruikt. Hoe komt dat? "De hoofdredactie moet het beoefenen van onderzoeksjournalistiek stimuleren, moet de kar trekken", zo hoorden we elders. "Soms moet je een journalist haast verplichten om wat afstand te nemen van de dagelijkse actualiteit, de persconferenties en perscommuniqués".

Willen de journalisten niet of kunnen ze niet? Er blijkt een discrepantie tussen wat de individuele journalisten ervaren en wat de hoofdredactie over het gevoerde beleid denkt. Vooral in Vlaanderen hebben journalisten het idee dat onderzoeksjournalistiek geen of onvoldoende plaats heeft op hun redactie, dat het "geen prioriteit is". Juist het ontbreken van een aparte onderzoeksredactie is daar volgens hen het bewijs van.

In Nederland zijn er duidelijk wel een aantal redacties waar mensen zijn vrijgesteld om zich uitsluitend, of toch een groot deel van hun tijd, bezig te houden met onderzoeksjournalistiek. Enkele geïnterviewden geven in dat kader aan dat onderzoeksjournalistiek een apart vak is, dat niet alleen specifieke kennis en vaardigheden vereist, maar ook een bepaalde attitude. "Je moet het niet alleen kunnen, maar ook willen. En lang niet iedereen heeft er plezier in om langdurig een onderwerp uit te spitten." Dat pleit ervoor om vaste researchredacteuren aan te stellen. Dat geeft als ander voordeel dat er meer tijd en ruimte is voor verdieping en eigen verhalen. "Die verdieping is een logische volgende stap in de professionalisering. Daarvoor heb je eerst een stevige basis nodig".

Ook ontstaat zo de mogelijkheid om onderwerpen wat langer te kunnen volgen, zonder dat ze steeds van redacteur tot redacteur hoeven te worden overgedragen. "Op die manier wordt voorkomen dat kennis versnipperd raakt over verschillende mensen en behoudt men het zicht op het gehele kader."

Toch zijn er ook keerzijden aan zo'n researchploeg, geeft men toe. "Het enige dat vast staat, is dat er liefst zo veel mogelijk moet uitkomen, en dat legt soms een behoorlijke druk op de redactie. Het is de kunst om een overschot aan onderwerpen te houden. Verschillende potjes tegelijk op het vuur houden."

Geregeld vinden onderzoeksjournalisten het moeilijk om aan de rest van de redactie (en aan het publiek) uit te leggen waar men mee bezig is geweest. Dat werd mooi beschreven door een hoofdredacteur. "Een journalist graaft zich in als een mol, en exploreert allerlei verschillende gangen. Enkele van die gangen lopen dood, andere leiden dan weer naar andere gangen, tot hij zo op 'de schat' botst. Voor die journalist is het op dat ogenblik bijzonder logisch en duidelijk hoe hij daar geraakt is, terwijl de redactie en het publiek enkel naar dat mollengat bovenaan staan te staren".

Moeilijk is ook het probleem van de afgunst van collega's. "Voor de krant als de onze bleek het moeilijk om vier mensen af te zonderen. Collega's keken met scheve ogen naar de spitters die weken of maanden in een onderwerp mochten steken".

Er zijn dus argumenten pro en contra omtrent een aparte deelredactie voor onderzoek. Het is beter voor de diepgang van het onderzoek. Maar er is wel een prestatiedrang. Er staat druk op de ploeg om met resultaten te komen, zodat de 'onthulling' belangrijker kan worden dan de inhoud. Anderzijds kan een onderzoeker die midden tussen de andere journalisten werkt, beter gebruik maken van de kennis van zijn collega's. Maar dan is het weer moeilijker om tijd vrij te maken voor het onderzoek.

Afgaande op de gesprekken kunnen we stellen dat men in Vlaanderen de weg van de aparte deelredacties heeft verlaten, terwijl men in Nederland op dit punt nog volop aan het experimenteren is. Opvallend hierbij is dat de opgedane ervaringen rond dit experiment niet uitgedragen worden. Elk vindt steeds opnieuw het wiel uit, zo lijkt het.

De prioriteit die al of niet aan onderzoeksjournalistiek wordt gegeven, hangt niet samen met de organisatievorm. Voor elke organisatievorm geldt dat deze alleen functioneert als de onderzoekers daadwerkelijk de ruimte krijgen voor hun onderzoek.

+ Intern: samen werken of samenwerken

Doe je onderzoek samen of alleen? Daarover heersen uiteenlopende meningen. Onderzoeksprojecten worden regelmatig in koppels uitgevoerd, voornamelijk in de audiovisuele media, maar even vaak wordt er alleen gewerkt. Soms is dat de wens van de redacteur, die het moeilijk vindt om samen te werken en liever zijn eigen plan trekt. Soms stuurt de leiding daarop aan. Men vindt dat efficiënter. Bij duo's gaat veel tijd aan overleg verloren, klinkt het. Ook zouden duo's alleen goed kunnen functioneren als de personen goed op elkaar zijn ingespeeld en als het persoonlijk klikt.

Daartegenover staat dat het werken in koppels veel toegevoegde waarde heeft doordat kennis, vaardigheden en netwerken worden gecombineerd. "Twee weten meer dan één". Bij kranten worden vaak koppels gevormd van een journalist met onderzoekservaring en een vakredacteur die zijn kennis en contacten met betrekking tot het onderwerp meebrengt.

Je kunt daarbij de taken verdelen, waardoor het project een kortere looptijd heeft (en je beter kunt aansluiten bij de actualiteit). Bij tegenslagen kun je elkaar motiveren om toch door te gaan met het onderzoek. "Er is altijd een punt in een project waarop je het niet meer ziet zitten. De ander helpt je daar dan doorheen," zo kregen we te horen. Bij grote projecten, waar het risico aanwezig is in het materiaal te verzuipen, is het gemakkelijker om op het juiste spoor te blijven als je met z'n tweeën bent.

Een andere reden om koppels te vormen, is het voorkomen van jaloezie op de redactie. "De vakredacteur krijgt bovendien onderzoekservaring. Je zou scheve ogen krijgen als een vakredacteur ook wel eens tijd wil hebben om iets grondig uit te zoeken, maar die tijd niet krijgt."

Belangrijk is ook het feit dat je elkaar kritisch houdt. "Als je je helemaal vastbijt in een onderwerp, wordt het moeilijk om te zien dat je op een dood spoor zit. Door elkaar te bevragen over de waarde van bewijs en de verborgen agenda's van getuigen, blijf je daarin scherp."

Die inhoudelijke discussies tussen de twee collega's voorkomen ook uitglijders. "Je blijft de hardheid van een onderwerp op die manier goed in de gaten houden. Die discussies zijn veel inhoudelijker dan met de rest van de redactie. Die weten toch niet veel toe te voegen aan waar je mee bezig bent". Niet iedereen is het daarmee eens. "Iemand die zich vastbijt in dossiers wil en moet een totaal beeld houden op het geheel. Dat maakt het bijna onmogelijk om met verschillende mensen tegelijk aan klussen te werken".

Daarnaast kwam het meer dan eens voor dat verschillende redacteurs feiten aandragen voor een dossier. Op een redactie heerst een prettige zenuwachtigheid wanneer men op iets belangrijks aan het werken is. Iedereen gaat dan in zijn omgeving luisteren en op die manier stroomt er veel randinformatie binnen. "Uiteindelijk wordt het geschreven door één redacteur, maar een dossier heeft soms vele vaders."

En nog een opmerking die pleit voor het opheffen van de hokjes: "Als je wat langer in de journalistiek zit, raak je die onbevangen blik kwijt. Door alles wat je weet, heb je een minder heldere blik. Dan pak je wat minder snel een onderwerp op omdat je je erover verbaast." Volgens sommigen geldt dat voor de journalistiek als geheel. "We moeten ons daarom met zijn allen afvragen hoe we afstandelijk genoeg blijven om dat soort dingen wel te zien. Ik denk dat we een vakdwaasheid hebben ontwikkeld, zodat we erg meedenken met onze onderwerpen. En door een scoringsdrang laat je sommige dingen gewoon liggen. Misschien moet je af en toe van portefeuille wisselen om je onderwerpen onbevangen tegemoet te treden. Maar dat doe je niet zo gauw, als je een heel netwerk met contacten hebt opgebouwd."

3. ONDERZOEK IN SOORTEN

De thema's van onderzoek

Je hebt echte en minder echte onderzoeksjournalistiek. In de rondgang langs redacties was vaak de eerste reactie: "wij doen geen echte onderzoeksjournalistiek". Maar na enig doorpraten kwamen er prachtige projecten boven water, die grote inzet hadden geleverd en soms verstreckende invloed hebben gehad.

In de interviews hebben we steeds de pragmatische invalshoek van de VVOJ gevolgd, bij het definiëren van al of niet echte onderzoeksjournalistiek. Onderzoeksjournalistiek is kritische en diepgravende journalistiek, zo staat het in de statuten. Het blijkt dat daaronder een waaier van thema's en onderzoekstechnieken valt.

+ Onthullingen

Met 'echte onderzoeksjournalistiek' werd vaak gerefereerd aan maandenlang speurwerk dat een schandaal blootlegt. Deze 'onthullingsjournalistiek' kwamen we tegen bij alle soorten media. Geregeld kwamen we zulk onderzoek tegen bij een aantal dag- en weekbladen, en radio- en tv-programma's. Maar ook bijvoorbeeld bij een aantal vakbladen.

De onderwerpen liggen vaak in het centrum van de macht. Het gaat om politiek, grote bedrijven en gezondheidszorg. "Het is je plicht als medium om diep te graven. Je moet het kleine jongetje zijn, dat de macht kritisch volgt," zo motiveerde een onderzoeksjournalist deze onderwerpen. "De functie van de journalistiek is om dingen bloot te leggen die niemand nog weet. Dan dien je het publiek," aldus een ander.

Niet altijd heeft dit soort onderzoek zulke nobele bedoelingen. De speurtocht zelf levert ook een spannend en filmisch beeld op. "Als undercover heb je een actiever verhaal. Je kunt het beter zien. Het gaat hier om de vorm." De dossiers beginnen vaak met een tip of een wantrouwen. "Dan heb je een draadje en je begint daaraan te trekken, net zolang totdat de naakte waarheid is onthuld." Deze vorm van journalistiek laat zich niet plannen en is in die zin een riskante onderneming. Het is onduidelijk of en wanneer er iets uitkomt. Dat is een last voor de geïnterviewden die een wekelijkse rubriek moeten vullen met onderzoeksjournalistiek. Soms beperkt men zich noodgedwongen tot een mooi portret of een debat, omdat de lopende projecten nog niets hebben opgeleverd.

Het is onze indruk dat de onthullingsjournalistiek in omvang terugloopt, ten gunste van andere vormen van onderzoek. Een aantal dag- en weekbladen heeft de onthullingsprojecten ingeruild voor het intensief volgen van maatschappelijke trends of voor meer kwantitatief onderzoek.

De onthullingsjournalistiek is ook omstreden in sommige kringen. Eén bron binnen de Vlaamse publieke omroep noemt deze vorm van onderzoek haast onmogelijk. "Onderzoeksjournalistiek is per definitie partij trekken, iets voor het voetlicht halen, aanklagen. Dat staat op gespannen voet met de plicht om onpartijdig te zijn." Andere geïnterviewden binnen diezelfde Vlaamse omroep zagen hierin echter juist helemaal geen bezwaren.

+ Achtergronden

Verschillende media zetten onderzoekers in om langdurig actuele onderwerpen te volgen. Het zijn vaak tijdelijke portefeuilles, zoals de bouwfraude of Srebrenica. "De onderwerpen vallen buiten de normale taakverdeling op de redactie," aldus een geïnterviewde. "Onze research zorgt voor de continuïteit, voor een collectief geheugen van de redactie," motiveert een ander.

Het doel is niet in de eerste plaats het doen van onthullingen, al komen er gaandeweg wel vaak scoops boven. Dit soort onderzoek levert een gestage stroom van nieuws en achtergrondverhalen op. Het is een vorm van onderzoek waar altijd wel wat uitkomt, en in die zin niet riskant. De projecten leveren ook meer tekst of meer minuten op dan onthullingsjournalistiek. De motivatie ligt dan ook vaak in het profileren van het medium. "Het geeft kleur aan de krant."

+ Lijstjes

Een groot aantal media, vooral in Nederland, profileert zich door allerlei kwantitatieve overzichten. Dat varieert van een top-100 van machtige vrouwen tot de lengte van wachtlijsten in ziekenhuizen. Het zijn vaak omvangrijke projecten om de benodigde gegevens boven te krijgen, waarvoor geregeld marktonderzoekers worden ingeschakeld. Vooral managementbladen doen dit soort onderzoek veelvuldig. Ook bij vakbladen is dit een geliefd middel om autoriteit te krijgen in sectoren die cruciaal zijn voor het blad. "Het zijn cijfers die je nergens anders kunt krijgen." Ook dag- en weekbladen doen geregeld kwantitatieve projecten, en incidenteel ook tv-programma's. Bij deze publieksmedia gaat het niet alleen om het zelf vergaren van cijfers, maar ook om het kritisch kijken naar bestaande statistieken.

In Vlaanderen bestaat dit soort projecten minder, al is daar niet meteen een verklaring voor te vinden. Misschien dat de betrokken regionale markten overzichtelijker zijn, zodat je weinig eer kunt behalen door ze in kaart te brengen. Misschien dat de kleinere oplages in het Vlaamse gebied een kostbaar onderzoek niet toelaten. We kwamen deze vorm van onderzoek onder meer tegen bij een publiekstijdschrift, maar dat betrof een consumenten-koopgids. Andere oefening in het genre is bijvoorbeeld een project van een economisch weekblad, waarbij snelgroeïende bedrijven per provincie in kaart worden gebracht. En zo heeft het blad nog wel enkele onderzoeksprojecten gebracht.

Tijdens de interviews werd er af en toe denigrerend gedaan over deze "lijstjesjournalistiek" en "uitzoekjournalistiek". Een enkele keer bleven de publicaties inderdaad beperkt tot het feitelijke lijstje. Maar meestal haastten de betrokken onderzoekers zich om te verklaren dat de lijstjes 'slechts een middel' zijn. Ze gaan vergezeld met analyses die het feitelijke verhaal blootleggen. Eén medium besteedt twee mensmaand aan het nabellen van de onderzoeksresultaten, om zo het verhaal achter de cijfers te kunnen brengen.

Een geïnterviewde beklemtoonde dat het hier wel degelijk om geëngageerde, kritische journalistiek gaat. Het is "news you can use" en dat gaat verder dan servicejournalistiek. "De simpele vraag of overheden waar voor hun geld leveren, kon je niet beantwoorden. Je wist niet wat een goede school is, welke opleiding beter is, welke wetenschappers het goed doen, welke ziekenhuizen kwaliteit leveren. Het werd allemaal met de mantel van de gelijkheid afgedekt."

Bij het vergaren van cijfers is de medewerking van een grote groep betrokkenen cruciaal. Dat is niet altijd eenvoudig, als het om onderwerpen gaat die in het brandpunt van de belangstelling staan (of bij vakbladen: als het niet-gepubliceerde marktgegevens betreft). Veel geïnterviewden gaven aan dat het jaren kost om zoveel autoriteit op te bouwen dat iedereen wil meewerken.

Deze vorm van journalistiek levert altijd wat op. Maar het is wel vaak kostbaar onderzoek, zeker als ook externe marktonderzoekers worden ingeschakeld. Het is bovendien langdurig onderzoek. Het loopt vaak maanden. "Je weet niet altijd van tevoren wat de actuele politieke situatie is op het moment dat de uitslagen beschikbaar komen. Je moet daarop proberen te anticiperen. Dat is een van de problemen van dit soort onderzoek," aldus een geïnterviewde.

+ De Janus-kop van de onderzoeksjournalist

Er is dus enerzijds een opkomst van teams die actuele thema's langdurig volgen en anderzijds een stroming van kwantitatieve journalistiek. Het aantal plekken waar onthullingsjournalistiek wordt gedaan, loopt terug. De onderzoeksjournalistiek wordt daarmee meer risicool. Thematische teams en getallenvorsers boeken altijd resultaat. Het geeft de redactionele organisatie meer zekerheid over planning en investering.

Het geeft ook een verschuiving in motivatie. Bij de onthullingsjournalisten hoorden we vaak termen als "centrum van de macht", "misstanden aan de kaak stellen", "de zaak veranderen". Bij de meer thematisch werkende redacties en kwantitatieve journalisten hoorden we geluiden als "kleur van de krant", "onderscheid voor de lezer", "de lezer kan dit nieuws gebruiken", "de lezer heeft het recht om dit te weten".

De onderzoeksjournalist is dus niet meer alleen gericht met zijn blik op het centrum van de macht, maar ook de andere kant op, naar de lezer.

4. SAMENWERKINGEN

Collega's, concurrenten en onderzoeksbureaus

Kleine onderzoekscellen binnen de media kunnen hulp van buiten soms goed gebruiken. We onderzochten daarom hoe er wordt samengewerkt met collega's en onderzoeksbureaus.

+ Andere media: collega's of concurrenten

Gevraagd naar de motivatie van hun onderzoek, geven concurrerende journalisten vaak gelijklopende antwoorden. Is het dan niet beter om samen te werken? Haast nergens is er sprake van een structurele samenwerking. Daaraan wordt ook niet gewerkt. Niettemin denkt men wel dat een bundeling van krachten de kans vergroot om zaken boven tafel te krijgen. Maar het probleem is het delen van de primeur. "Elk medium wil het liefst zelf met de eer strijken en niet de credits delen. Ook wil een medium zijn eigen stempel drukken op het onderzoek, waardoor het moeilijk is om een gemeenschappelijk opzet overeen te komen."

Daarnaast is men bang dat de samenwerking moeizaam verloopt door het verschil in werkwijze en productieritme tussen kranten, weekbladen, radio en tv.

De weinige samenwerking tussen media die er wel is, neemt verschillende vormen aan. De meest vergaande vorm is dat men gezamenlijk het onderzoek uitvoert. Dat gebeurt zelden tot nooit. Wat al eens vaker voorkomt, is de situatie dat elk medium onafhankelijk het onderzoek doet en dan de informatie uitwisselt en afspraken maakt over de publicatiedatum. Soms gebeurt dat op individuele basis en zonder overleg met de hoofdredactie. "Het kan gewoon nuttig zijn om de bevindingen naast elkaar te leggen om te checken, of om iets rond te krijgen." Soms ook omdat men toevallig ontdekt dat beiden met hetzelfde onderwerp bezig zijn.

Meestal echter doet één medium alle research. Een weekblad doet bijvoorbeeld het onderzoek en stelt de informatie ter beschikking aan een tv-rubriek, met de afspraak dat in de uitzending naar het weekblad wordt verwezen. Op die manier wordt publiciteit voor het weekblad en de primeur geregisseerd.

Er zijn weinig voorbeelden gevonden van samenwerking met buitenlandse redacties, al gebeurt het occasioneel wel. De reden van de magere samenwerkingen over de grenzen heen is niet of nauwelijks ingegeven door het concurrentieel aspect. Men denkt gewoonweg dat er niet al te vaak grensoverschrijdende dossiers zouden zijn. Dat is natuurlijk een misvatting in het licht van de globalisering. Multinationale ondernemingen bijvoorbeeld werken (per definitie) in verschillende landen, ook Europese instituties hebben een internationale reikwijdte en eventueel misbruik van fondsen is een internationale zaak. Voorts is bijvoorbeeld mensensmokkel, kinderporno, veeziekten, of de fraude in het Nederlandse Hoger Beroepsonderwijs (met Belgische inschrijvingen) ook grensoverschrijdend van aard.

Kranten en tijdschriften sluiten om concurrentie-overwegingen samenwerking met andere schriftelijke media vaak uit. Wel wordt er al eens samengewerkt met radio- en tv-programma's en tussen tv-programma's onderling. Al is dit toch voornamelijk een Nederlandse aangelegenheid. De concentratie van de Vlaamse mediagroepen maakt samenwerkingsprojecten tussen de verscheidene redacties er alvast niet makkelijker op.

De 'vijandigheid' van de diverse mediagroepen in Vlaanderen neemt soms groteske proporties aan. Zo merken vele individuele journalisten op dat er rijkelijk geput wordt uit hun dossiers, zij het zonder bronvermelding. Maar erger nog, men valt elkaar systematisch af. Het is een concurrentieel spel geworden om concurrerende media in een kwaad daglicht te stellen.

In Vlaanderen leidt concurrentie tussen onderzoeksjournalisten er zelfs toe dat het hele begrip onderzoeksjournalistiek omstreden is geraakt. Dat gaat terug op een aantal dossiers waarvan het meest recente de verslaggeving rond de X-getuigen in de zaak-Dutroux is geweest. De X-en waren anonieme getuigen in de zaak Dutroux, van wie de getuigenissen niet ernstig zouden genomen zijn door de Belgische justitie. De krant De Morgen pakte als eerste uit met het verslag van die getuigenissen. Uiteindelijk ontstonden er twee kampen: believers en non-believers, journalisten (en anderen) die al of niet geloofden in de complottheorieën die met de X-getuigen werden verbonden. Die discussie kristalliseerde zich grotendeels uit in een kamp tussen twee kranten, De Morgen (believers) en De Standaard (non-believers). Dat zijn de twee kranten die zich profileren als kwaliteitskrant en voor een groot deel om hetzelfde publiek kampen. De (onderzoeks)journalistiek leek voor vele buitenstaanders naar het tweede plan gedrukt te zijn. Het ging steeds minder om het achterhalen van de feiten, en steeds meer om het eigen gelijk. Bovendien waren er in het verleden nog andere betwiste dossiers geweest, zoals de verslaggeving rond Notaris X (een notaris in een zaak van kindermishandeling). Daardoor heeft onderzoeksjournalistiek in Vlaanderen een nogal negatieve bijklink gekregen van verhalen die niet altijd even geloofwaardig zijn. Zoals een hoofdredacteur van een krant zei: "als met onderzoeksjournalistiek enkel putjesdeksellichterij wordt bedoeld, dan pas ik daarvoor."

Bepaalde dossiers kregen zo niet de draagwijdte die ze verdienen. Dat intussen de ganse journalistiek geloofwaardigheid in het gedrang komt, is een perfide gevolg. Die toenemende concurrentie in Vlaanderen maakt velen somber gestemd: "eigenlijk lopen we vooral elkaar achterna in plaats van te detecteren. Op die manier ontwikkelen zich blinde vlekken die -onbewust- onbehandeld blijven." Misschien kan het afbranden van elkaars werk bestreden worden met een gedragscode voor onderzoeksjournalistiek.

+ Onderzoeksbureaus: verstandshuwelijk of echte liefde

Een aantal - vooral Nederlandse - media schakelt met een zekere regelmaat opiniepeilers en onderzoeksbureaus in, maar deze externe onderzoeken staan veelal los van eigen onderzoeksprojecten. Enquêtebureaus worden bijvoorbeeld in verkiezingstijd ingehuurd voor opiniepeilingen. Wel kunnen externe onderzoeken ideeën opleveren voor eigen journalistiek onderzoek. Soms wordt ook een statistische bewerking van informatie overgedragen aan een extern bureau.

Veelal is de redactie de opdrachtgever voor zulk onderzoek. Na afloop krijgt de redactie gewoon een factuur. Niettemin zien sommige actoren bezwaren in zo'n samenwerking. "Dan maak je je afhankelijk. Dat is heel gevaarlijk in onderzoek. Zo'n instituut is gewend dat bepaalde dingen geregeld zijn zoals ze zijn geregeld. Die vinden het niet gek als bepaalde dingen gedoogd worden. Maar wij vinden dat niet normaal. Het is je taak als onderzoeksjournalist om dingen niet zomaar gewoon te vinden, maar kritischer te zijn dan anderen." Ook de minste schijn van belangenverstrengeling is dodelijk voor een onderzoek, wordt geopperd.

5. DE ONDERZOEKSJOURNALIST

Over karakter en vorming

Het is een raar soort mensen, die onderzoeksjournalisten. Gevraagd naar de eigenschappen van een onderzoeksjournalist, kregen we vaak een rij superlatieven te horen. "Onderzoeksjournalist kun je niet worden, dat ben je," zo klonk het regelmatig. "Het is een karakteristieke afwijking." Een onmisbare eigenschap is een "diepe wil om te weten", een "jachthondinstinct", je moet "inhoudelijk het gevecht met de materie aangaan". Hij of zij moet "vasthoudend zijn, nauwkeurig en systematisch werken en een analytisch vermogen hebben".

Zo'n journalistieke supermens ontpopt zich hooguit toevallig op de redactie. "Je kunt hierop niet selecteren bij sollicitaties. Het is een karaktertrek die alleen maar blijkt als je aan het werk gaat. Je moet iemand zijn die zich vijf dingen per dag afvraagt, die dingen om zich heen ziet gebeuren en niet begrijpt."

De motivatie van de onderzoeksjournalist ligt geregeld in een zeker engagement, al kent dat verschillende uitingsvormen. "Zolang je die verontwaardiging niet kan opbrengen ben je niet bezig met goede journalistiek. Er moet een zekere gezonde achterdocht bestaan jegens alles wat macht vertegenwoordigt." Een ander wordt gedreven om gegevens te leveren die "de burger nergens anders kan krijgen".

Innerlijke gedrevenheid zijn we ook vele malen in daden tegengekomen. Journalisten die in hun vrije tijd doorgingen met onderzoeken, omdat er geen tijd en geen structuur voor was op de redactie. "Ik doe het voor een deel in mijn vrije tijd." Of nog: "Als ik na een veeleisende klus een vrije dag krijg, ga ik toch thuis weer zitten bellen. Ik kan het niet laten." Journalisten die hun onderzoeksprogramma voor de radio zagen verdwijnen, wisten toch weer een blok in hun nieuwe programma voor elkaar te krijgen. "Ons hart lag bij de research. We wilden andersoortige radio maken en wat dieper graven." Het onderzoeksbloed kruipt waar het niet gaan kan.

Dat het graven niet iedereen ligt, kwamen we ook een aantal keer tegen. Zo vormde een regionaal dagblad een onderzoeksploeg, die bestond uit "ervaren journalisten, die hun sporen hadden verdiend in de nieuwsjournalistiek". Dat bleek niet te werken. "Ze hadden geen spitvles." En een ex-dagbladjournalist voelt het verschil. "Ik heb jaren als verslaggever bij een krant gewerkt en dat is toch gemakkelijker dan uit tientallen bronnen een lijn distilleren. Het hele bouwwerk ontstaat in je hoofd en dat vergt heel goed nadenken."

Vooraf in Vlaanderen werd verschillende malen gewezen op het belang van ervaring (en leeftijd). "Bij de ouderen op de redactie neemt de profileringsdrang af, ten gunste van de ernst van hun werk. Die iets oudere redacteuren zijn een goed klankbord voor de wat jongere mensen die misschien te snel zouden willen gaan." De jongere generatie "voelt zich minder geroepen om die ambitie te hebben". Maar alles heeft een keerzijde. In Nederland wees juist iemand op het voordeel van die jongere en onervaren mensen. Het zou hen behoeden voor blindheid in de materie door teveel verwevenheid.

Hoe herken je zo'n journalistiek dier? Misschien aan de eigenschappen die hij of zij niet heeft. Je moet het niet erg vinden om drie tot vier weken niets in de krant te schrijven. "Journalisten zijn nu eenmaal jidel en hangen de opvatting aan dat hun prestige afhangt van hun dagelijkse stukje in de krant." Je moet liefst "geen bovenmatige scoringsdrift hebben. Natuurlijk is het leuk om een primeur te hebben, maar daar moet je je niet door laten leiden, anders ben je alleen maar met je eigen ego bezig." Hier dient opgemerkt dat sommige ondervraagden het net wél moeilijk hebben met de scoringsdrift van onderzoeksjournalisten.

Zelfs de uiteindelijke publicatie is niet altijd de verhoopte beloning voor het vele werk. "Ik doe ook een rubriekje met spaartips. Daarop krijg ik soms honderden reacties. Dat doet mensen veel meer dan alle schandalen die ver van hen af staan." Een ander ziet zijn onderwerp ten onder gaan door gebrek aan regie: "Degene over wie ik schreef, zette al voor publicatie de tegenaanval in. Dan kijkt niemand meer naar wat je precies schrijft, en blijft er iets hangen van: die krant heeft het niet helemaal goed. Als je onderwerpen in het centrum van de macht liggen, vind je ook een grote macht tegenover je. En daar kun je niet altijd tegenop."

Je doet onderzoeksjournalistiek niet voor de gezelligheid. "Het is een eenzaam vak. Niet iedereen vindt het leuk om dagen achtereen in een kamertje stukken te bestuderen. Als je mensen belt om informatie, zijn ze altijd afwijzend. Daar moet je tegen kunnen." En: "Het is moeilijk om geïnteresseerd en enthousiast te blijven in een project. Soms moet je ontzettend veel geduld betrachten, omdat het lang kan duren voordat mensen willen meewerken." Misschien is het daarom niet zo gek dat sommige geïnterviewden aangaven dat ze uitgesproken individualist zijn. Anderen houden het juist vol door samen te werken: "Er is gaandeweg altijd een punt in een project waarop je het niet meer ziet zitten. De ander helpt je daar dan doorheen."

Het vak kent pijnlijke momenten. "Personen en bedrijven kunnen lastig doen indien de media zaken publiceren die hen ongelegen zijn en schuwen daarbij ter intimidatie rechtsmiddelen niet." En: "Onderzoeksjournalisten moeten tegen een stootje kunnen", zo vertelt een Vlaamse journalist, die te maken kreeg met "een ongelooflijk aantal pesterijen, waaronder niet minder dan zes dagvaardingen". Dat geldt ook voor Nederland, aldus een Nederlandse freelancer. "De man waarover ik schreef, deed mij een proces aan de broek. Daar ben ik zenuwachtig van geweest, want hij eiste een enorme schadevergoeding wegens smaad. Daar is veel tijd en spanning in gaan zitten." Een ander kreeg "herhaaldelijke telefoontjes, brieven, en tot twee keer toe fysieke bedreigingen. Maar ook iemand die heel boos is op je verhaal moet je kunnen uitleggen waarom je het hebt geschreven. Zo heb ik in die twee gevallen de mensen kunnen kalmeren."

Niet voor iedereen heeft het vak een goede klank. "Een ander pijnpunt is ook dat sommige journalisten een onderwerp naar zich toe trekken, vaak zonder de nodige kennis te hebben omtrent dat onderwerp. Met de nodige nefaste gevolgen. De term onderzoeksjournalist is bezoedeld. Het wordt te veel geassocieerd met fantasten en journalistieke cowboys. Er gebeurt te weinig onderzoek naar de geloofwaardigheid van bepaalde bronnen. Het beroep gaat kapot aan teveel mensen van verscheidene pluimage die zich journalist noemen." En het schrijven "komt soms op de tweede plaats. Het is zonde als je zoveel werk in een onderzoek hebt gestoken en je schrijft het zo slecht op dat niemand er wat van snapt". Verschillende geïnterviewden wezen daarom op het belang van journalistieke opleidingen.

+ Opleidingen

Hoe dan ook, onderzoeksjournalistiek is een karaktertrek. Maar is het een aangeboren of aangeleerde eigenschap? Kun je het vak leren? Wat zijn de opleidingswensen van redacties en onderzoeksjournalisten?

Slechts een enkele keer kwamen we tegen dat redacteuren consequent naar een cursus onderzoeksjournalistiek werden gestuurd (dat was in Nederland). Geen wonder, want ook het aanbod is gering. De media-academie geeft alleen op verzoek een cursus onderzoeksjournalistiek voor journalisten, die zich bezighouden met research bij een radio- of televisieredactie. Daarbij is aandacht voor soorten research, bronnen en vindplaatsen en de Wet Openbaarheid van Bestuur (WOB). Forum in Utrecht heeft enkele cursussen die raken aan onderzoeksjournalistiek (zoals 'Het Grote Verhaal' en 'Computer Aided Reporting').

Een Vlaams magazine heeft ook reeds ervaringen met opleidingen, en stuurde een redacteur voor een driedaagse cursus naar het Europees Journalistencentrum in Maastricht.

Sommige andere redacties zagen de zin niet in van cursussen. "Dan volgen tien mensen zo'n opleiding, en vallen er toch weer negen af. Ik zie meer in het aanleren van algemene journalistieke vaardigheden." En een ander hekelt het "bedroevende niveau van journalistieke cursussen in Nederland. Na eerdere ervaringen zou ik twifelen of ik zou meedoen aan een opleiding" (die opmerking gold in het algemeen voor journalistieke cursussen).

Zelfs al zijn er mogelijkheden om een cursus te volgen, dan nog wordt er soms weinig gebruik van gemaakt. "Onze redactie heeft daarvoor een budget, maar de journalisten gaan er niet heen. In Zweden heb je krachtens de cao recht op een aantal scholingsdagen per jaar, in de tijd en op kosten van de baas. Dat heeft de toeloop naar cursussen bevorderd. Het zou goed zijn om ook in de Nederlandse cao scholingsafspraken te maken." Dan komt er vanzelf ook een grotere deelname, zo denkt de geïnterviewde.

Sommigen zien meer in een structuur op de redactie die de moeilijkheden van het vak opvangt. "Ik denk bijvoorbeeld aan het coachen van zo'n koppel door een ervaren onderzoeksjournalist. We hebben nu nog maar weinig mensen met echt onderzoekservaring, op die manier kun je dat stimuleren."

Wel is er onder onderzoeksjournalisten een duidelijke behoefte om vaardigheden aan te scherpen. Bijvoorbeeld in het interview en de omgang met bronnen. "De psychologie is de sleutel tot het succes in het vak. Hoe overtuig je iemand mee te doen? Hoe zorg je dat hij zegt wat hij weet? Ik heb soms het gevoel dat er meer te halen is dan eruit komt. Dat zou ik nog veel beter willen beheersen. En ik denk dat er vanuit de psychologie veel over te zeggen is." Een andere refereert aan de openbare verhoren in de Nederlandse bouwenquête. "Daar zie je dat het een hele kunst is om mensen iets te laten vertellen wat ze liever voor zich houden."

Veel Nederlandse geïnterviewden wilden meer weten over procedures rond de Wet Openbaarheid Bestuur (een journalist kan een beroep doen op de 'WOB' om bepaalde gegevens van de overheid los te krijgen).

Een andere benijdenswaardige kunst is het inzicht in getallen. "We hebben op de redactie behoefte aan journalistieke rekenmeesters. Omgaan met getallen is een onderbedeelde vaardigheid in de journalistiek. Er ligt een schat aan scoops verborgen in die getallen, maar we kunnen ze er niet uithalen. Data-analyse is een knelpunt, het is een specialisatie waaraan wij behoefte hebben". Maar het is de vraag of dat met cursussen te verhelpen valt. Tentamens of examens statistiek zijn traditioneel belangrijke struikelblokken op de universiteit. Eén redactie nam gewoon een goede kwantitatieve sociale wetenschapper aan, en had zo direct alle statistische kennis in huis.

Ook is er behoefte aan meer inzicht in de mogelijkheden van informatietechnologie. Opvallend genoeg kwam die wens meer dan eens van de mensen die daarin al meer dan gemiddeld bedreven zijn. "Daarvan weet je eigenlijk nooit genoeg. Ik zou meer willen leren over types databases, handig zoeken en trucs voor het internet."

6. INFORMATIETECHNOLOGIE

De digitale hulpmiddelen van de journalistiek

Gebruik je ook internet? Het is alsof je vraagt of een journalist buiten een tekstverwerker of telefoon kan. Slechts in één geval wordt het world wide web niet voor het onderzoek gebruikt, maar dat is omdat vier onderzoekers continu aan de telefoon zitten om een database met gespecialiseerde marktgegevens te vullen.

We kwamen tijdens ons onderzoek een breed pallet van IT-middelen tegen. We beschrijven ze hier in de volgorde van 'veelgebruikt', naar 'schaarse specialiteit'.

+ Telefoon

We hebben tijdens de interviews niet steeds gevraagd naar de telefoontechniek, maar zelfs op dit punt valt nog wat te verbeteren, zo vertelde een geïnterviewde. "We hebben hier geen nummERMelder op de telefoon. Dat zou ontzettend handig zijn om te weten wie er heeft gebeld."

+ Internet

Veel geïnterviewden gebruiken internet vaak in de beginfase van een onderzoek. "Zoekmachines zijn een goed middel om mensen en publicaties te vinden." Sommigen roepen daarbij wel op tot voorzichtigheid. "Als je internet gebruikt, betekent dat wel dat je veel moet lezen. Negentig procent op het net is niets waard."

Een ander vindt dat internet overgewaardeerd is. "Er wordt wel eens teveel gebruik van gemaakt. Je moet daarmee toch erg voorzichtig zijn. De gegevens zijn niet betrouwbaar genoeg. Er zitten soms gewoon domme vergissingen in en de bedrijfsgegevens worden niet secuur genoeg gecontroleerd. Je moet het toch weer natrekken en dubbelchecken."

Veel geïnterviewden hebben het idee dat ze meer uit het world wide web kunnen halen dan ze nu doen. Een enkeling spreekt over het 'verborgen' internet, waarmee hij de sites bedoelt die buiten de platgetreden paden vallen. "Je hoort wel eens wat van collega's, bijvoorbeeld hoe je gsm-nummers op internet kunt vinden. Maar internet biedt vast veel meer mogelijkheden."

Bij de meeste geïnterviewden is internet synoniem met het world wide web. Dat is niet gek, want ook andere internetdiensten zijn tegenwoordig veelal ontsloten via web-interfaces. Dat geldt bijvoorbeeld voor toegang tot databases of een aantal nieuwsgroepen. Niemand noemde echter het deelnemen aan nieuwsgroepen als onderzoeksmiddel.

+ Externe databases

Vrijwel alle ondervraagden gebruiken externe databases, zoals archieven van kranten, tijdschriften en persbureaus (Digidoc, Lexus Nexus, Factlane, Mediargus). Regelmatig werden daarbij ook genoemd de archieven van buitenlandse kranten, tijdschriften en persbureaus, de archieven van gemeenten, ministeries, Tweede Kamer, archieven van buitenlandse overheden, het kadaster, kamers van koophandel, Graydon, Centraal Bureau voor de Statistiek, Centraal Planbureau, onderzoeksinstituten, bibliotheken, rechtbanken (ook buitenlandse),

de database van de FTC (de Amerikaanse mededingingsautoriteit) en de database van het Wegener Informatiecentrum. Voor een flink aantal daarvan moet betaald worden, maar lang niet alle media hebben dat er voor over.

De gegevens uit dit soort databases maken het mogelijk om je snel in te lezen in een onderwerp. Een aantal geïnterviewden doet dat consequent aan het begin van een project. Ze leveren ook achtergronden bij de personen of bedrijven die je onderzoekt.

Soms zijn de gegevens uit een database een nieuwsfeit op zich. Een leerzaam voorbeeld is het verhaal dat twee onderzoeksjournalisten wisten te distilleren uit de openbare registers van de toenmalige beursautoriteit. Maandelijks werd de hele database gedownload voor latere vergelijking. Alles werd uitgeprint en regel voor regel met elkaar vergeleken. "Dat is erg saai werk," aldus de journalist, maar het maakte wel zichtbaar hoe een transactie met terugwerkende kracht in de registers was opgenomen. "Op zo'n moment weet je dat je beet hebt." Het bleek inderdaad het begin van een onthulling.

Er bestaat software waarmee bestanden op allerlei manieren met elkaar kunnen worden vergeleken. De betrokken journalist heeft ook overwogen om het vergelijken van de registers te automatiseren, maar hij had daarvoor niet de kennis of ondersteuning. Het monnikenwerk met de stapels papieren vond hij minder omslachtig.

Ook op andere plaatsen kwamen we onthullingen tegen die het gevolg waren van het doorspitten van allerlei databases. Zo ontdekte een wetenschapsredacteur dat Israël aan biologische en chemische wapens werkt. Hij heeft dat kunnen vaststellen door wetenschappelijke databases systematisch door te spitten op publicaties van Israëlische laboratoria. "Daarvoor heb je niet alleen onderzoeksvaardigheden nodig, maar ook veel kennis van het onderwerp. Dat geldt trouwens altijd voor database-analyse. Om te kunnen beoordelen wat de gegevens en de uitkomsten van de analyse betekenen, moet je veel kennis van zaken hebben."

Een aantal geïnterviewden waarschuwt voor papierloze journalistiek. "Het gevaar van de informatietechnologie bestaat erin dat alles wat (nog) niet digitaal is opgeslagen ook uit het journalistieke gezichtsveld verdwijnt. De investigatiedossiers zullen nog een tijdlang een combinatie zijn van papier en internet". En een ander roemt het papieren knipselarchief van zijn omroep. "Dat is ouderwets degelijk. Enkele mensen zitten constant te knippen en te ontsluiten. Dan weet je ook echt dat belangrijke dingen daarin zitten. Bij een online archief moet je altijd nog maar afwachten wat ze bewaren uit het verleden en of het er de volgende week nog in zit."

+ Zelf databases bouwen en spreadsheets gebruiken

"We mogen hier zelf geen software installeren. Dat ligt dus buiten ons bereik," aldus een geïnterviewde. "Ze zijn bang dat we een virus meenemen." Wie teksten produceert, heeft genoeg aan een tekstverwerker, zo moet de automatiseringsafdeling hebben gedacht. Op de meeste plaatsen is het keurslijf minder strikt, maar ook dan komt het zelf bouwen van databases en het gebruik van spreadsheets minder vaak voor. Deze middelen worden vooral ingezet op redacties die zelf kwantitatief onderzoek doen. Wie een top-100 van machtige bedrijven, vrouwelijke managers of vermogende Nederlanders wil maken, ontkomt er niet aan om getallen op te tellen en te wegen. "Vaak zijn we nog een week aan het rekenen," vertelt zo'n spreadsheet-gebruiker. Databases worden vaak ingezet om het relatienetwerk bij te houden of (ook weer) de resultaten van kwantitatief onderzoek bij te houden.

Eén geïnterviewde pleit ervoor om deze middelen vaker in te zetten, ook bij de analyse van getallen die van anderen komen. "Of het nu gaat om de ontwikkelingen in de werkloosheid, het aantal asielzoekers of wat voor gegevens ook, je hebt een spreadsheet nodig om die gegevens te kunnen analyseren. Alleen als het om hele grote bestanden gaat met duizenden of honderdduizenden gegevens, loop je in een spreadsheet tegen beperkingen aan. Als je regelmatig dat soort bestanden moet analyseren, loont het om met een databaseprogramma te leren werken."

Zo uitgesproken kwamen we het niet vaak tegen. De meesten nemen genoeg met de overzichten van bijvoorbeeld het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) of gaan voor dit soort analyses naar specialisten buiten de redactie.

+ Statistische programma's en kaartenprogramma's

Statistische programma's en kaartenprogramma's behoren tot de hogeschool van de journalistieke informatica. "Ze zijn nog een slag moeilijker," aldus een journalist die dit soort programma's goed kent. "De programma's zijn ingewikkelder, maar ze vereisen ook statistische, respectievelijk geografische kennis. Daarvoor heb je niet alleen onderzoeksvaardigheden nodig, maar ook veel kennis van het onderwerp."

Eén van de geïnterviewden bracht vorig jaar gegevens uit een groot aantal bronnen bijeen over de Nederlandse gemeentes. Er was net een nieuwe onderzoeksredacteur aangesteld, die als sociaal wetenschapper belangrijke ervaring met gegevensverwerking binnenbracht. Je moet daarbij echt begrijpen wat de getallen inhouden, zo legt hij uit. "De kunst bij het combineren, is gegevens met verschillende peildatum met elkaar te vergelijken, en zinnige indicatoren te bedenken, die daaruit afgeleid kunnen worden." De analyse van al die getallen uit veel verschillende bronnen gaf via SPSS (een statistisch programma) een nieuw inzicht in het verschil in levenskwaliteit tussen de verschillende gemeenten. "Vanaf dat moment heb je ook bij andere projecten de beschikking over dat databestand."

+ Nieuwere technieken

Informatietechnologie is - ondanks het inzakken van de internethype - nog sterk in beweging. Eén geïnterviewde (die veel over informatietechnologie schrijft) ziet alweer de volgende ontwikkeling op ons afkomen. "Tegenwoordig biedt de IT mogelijkheden om informatie te bundelen en je ziet ook dat bedrijven dat inzetten. Je kunt denken aan het opbouwen van een datawarehouse, waarin alle kennis van de redactie wordt samengebracht. Iedereen heeft zo zijn eigen netwerk, en als je die netwerken over elkaar legt, zou je nieuwe verbanden kunnen ontdekken. Er zijn allerlei zoektechnieken om daarin verbanden bloot te leggen. Denk aan fuzzy zoektechnieken."

'Fuzzy' is enige tijd een modewoord geweest in de informatietechnologie (het gaat over de manier waarop je verbanden specificeert). Er komen ook weer nieuwe technologische trends op, met andere modewoorden. Misschien dat een aantal daarvan bruikbaar zullen blijken in de journalistiek. In ieder geval ben je in de computerjournalistiek niet snel uitgeleerd.

+ Hobby

De intensiteit waarmee hulpmiddelen uit de informatietechnologie worden gebruikt, loopt sterk uiteen. Vaak hangt dat samen met toevallige vaardigheden of persoonlijke belangstelling. Initiatieven om middelen van de informatietechnologie in te zetten, komen geregeld voort uit de belangstelling van een enkeling op de redactie, die dan ook meteen de specialist is. "De redactie heeft één redacteur die heel handig is met informatietechnologie." En een ander vertelde: "Dat laten we buiten de redactie doen, we hebben niemand in huis die extra vaardig is met informatietechnologie of daar bijzondere affiniteit mee heeft". Vooral als het om specialistische vaardigheden gaat (bijvoorbeeld statistische bewerkingen of geografische analyse van gegevens) wordt geregeld een beroep gedaan op externen, vaak iemand in het relatienetwerk "die het wel leuk vindt om met ons medium mee te werken".

Vaak is er ook het gevoel dat men er "niet genoeg uithaalt", opvallend genoeg werd dit ook vaak gezegd door onderzoekers die in het gebruik van IT voorop lopen. Kennis leidt nu eenmaal tot kennisbehoefte. Wie iets van de mogelijkheden kent, weet vaak ook wat er nog meer mogelijk is.

Sommige redacties maken een bewuste keuze in hoeveel inspanning zij "goed genoeg" vinden, maar dat kwamen we lang niet altijd tegen.

Hier en daar wordt ronduit geïmproviseerd. Belangrijke databases zijn dan bijvoorbeeld niet toegankelijk omdat ze geld kosten, ofwel ontbreekt ondersteuning bij IT-problemen. Dan zit er soms niets anders op dan een database uit te printen en met het vingertje ernaast te vergelijken. Meer kennis van zaken of betere ondersteuning zouden maken dat men eerder en vaker tot dergelijk onderzoek overgaat.

7. CENSUR EN ZELFCENSUR

Over de omgang met bronnen en tegenstanders

Onderzoeksjournalistiek brengt vaak datgene naar boven wat anderen liever in de schaduw hadden gehouden. We kwamen in de interviews soms vergaande pogingen tegen tot intimidatie. De onderzoeksjournalist zit midden in een web van belangen. Dat noopt ook tot voorzichtigheid in de omgang met bronnen en tegenstanders.

+ Gouden tips en zwijgen over bronnen

Wat is een tip waard? Een tipgever heeft altijd een bedoeling. In het beste geval is dat verontwaardiging, iets aan de kaak stellen. In het slechtste geval is er een verborgen agenda en wordt de journalist daarin meegetrokken.

Onderzoeksjournalisten moeten een vorm van nederigheid aan de dag leggen, meent een notoir onderzoeker. "Onderzoeksjournalistiek vergt hard en nauwgezet werken. En een portie geluk hebben ook."

Daarenboven steekt bij de audiovisuele media het formatprobleem ook vaak de kop op. "Het voor de camera (of microfoon) halen van getuigen, of bewijsmateriaal lijkt in praktijk moeilijk tot zelfs onmogelijk."

In een aantal gesprekken klonk de behoefte aan een debat over de ethiek in de omgang met bronnen. Waar liggen de grenzen? Mag een onderzoeksjournalist op betwistbare of ronduit onwettelijke wijze documenten bemachtigen, ook al onthullen ze bijvoorbeeld corruptie of wapenhandel? Kun je in zo'n geval het hoger maatschappelijk belang als excuus invoeren, en hoe maak je die afweging?

Daarbij is er in Vlaanderen een traditie van processen om te trachten de bronnen van een publicatie vrij te laten geven. Er zijn in het verleden geregeld huiszoeken gedaan bij journalisten en redacties, of dwangsommen opgelegd voor de tijd dat een journalist niet wilde praten. In recente processen lijkt hierin een kentering te komen, maar de situatie is nog niet helemaal duidelijk.

+ Voorzichtig met relaties

Een ander geopperd probleem is de verwevenheid met de materie. Vaak heeft een journalist een zekere expertise opgebouwd in een materie, waardoor hij bepaalde zaken minder in vraag gaat stellen dan een buitenstaander. In die context werd verwezen naar een dossier omtrent dopinggebruik in de sport. "De sportredactie was dit zo gewend dat het niet eens bij hen opkwam om dat aan de kaak te stellen. "Iedereen gebruikt", was de stelling. Dat duurde totdat een jonge journalist zich vragen begon te stellen daaromtrent."

Vakbladen zitten zo dicht op de sector dat ze misstanden het eerst zien aankomen. Dat botst soms met het 'wij-gevoel' dat vakbladen vaak bij hun lezers willen opwekken. Een onderwijsvakblad werd verweten de vuile was buiten te hangen. En een ander geeft aan dat zijn vakblad te dicht op de sector zit voor onthullingen: "Ik zou graag in bepaalde fraudezaken duiken. Ik ben ervan overtuigd dat al mijn lezers dat willen weten. Ze zullen het allemaal lezen. Maar ze willen het niet in hun blad hebben. Dat moeten anderen dus doen."

Er duiken ook andere verschillen op in beide landen, op het vlak van benadering van onderzoeksjournalistiek. Dat is althans de conclusie van mensen die over de grenzen hebben gewerkt of werken. "In België is men doorgaans veel voorzichtiger, trekt men zijn staart sneller in. Men schuwt hier makkelijker risico's." In Vlaanderen heerst meer angst en eerbied voor 'hoge omes, voor het gezag'. Hoofredacteurs en journalisten brengen niet graag hun goede relaties met die kringen in het gedrang. Dat verklaart waarom veel zaken toegedekt blijven."

Niettemin blijken ook Vlaamse media scherpe dossiers te publiceren op het vlak van justitie en politiediensten (Dutroux), overheidshervormingen (Copernicus), extreem-rechts en economische dossiers (Forrest), om er slechts enkele te noemen.

+ Intimidaties: pers uitgeperst

Regelmatig worden redacties met juridische dreigementen onder druk gezet door personen of instanties die een publicatie of uitzending willen tegenhouden of het verhaal willen afzwakken. Tot een echt proces komt het veel minder vaak. Overigens laten redacties zich niet door dit soort dreigementen afschrikken. Men schakelt dan wel een jurist in die nagaat of het verhaal juridisch standhoudt, maar het komt haast niet voor dat een verhaal daardoor niet verschijnt.

Heel af en toe maakt een journalist vijanden die verder gaan dan een recht van antwoord of een woeste telefoon naar een uitgever. Persoonlijke dreigementen worden geopperd, al werd door niemand melding gemaakt van echt fysiek geweld.

De laatste jaren krijgen journalisten in Vlaanderen in toenemende mate te maken met torenhoge schadeclaims, terwijl nog niet zo lang geleden rechtbanken "één symbolische frank" en een eventuele rectificatie ruimschoots voldoende achtten als schadevergoeding voor mensen die onterecht waren behandeld door de pers. Er werden tal van vonnissen ingeleid met verschillende argumentaties. Zo werden enkele journalisten beschuldigd wegens het schrijven van verkeerd bevonden artikels. In twee andere gevallen bevond de rechter journalisten schuldig omdat ze niet over afdoende elementen beschikten die de kritiek in hun artikels ondersteunden. Al die burgerlijke vonnissen van het voorbije jaar waren bovendien gekoppeld aan een gedwongen publicatie van de gerechtelijke beslissing.

Journalisten lopen in Vlaanderen ook een persoonlijk risico in dit soort rechtszaken. Sinds een uitspraak van het Hof van Cassatie (in 1996) kunnen journalisten zich niet langer beroepen op de aansprakelijkheid van de uitgever aan wie hij contractueel is gebonden of met wie hij samenwerkt. De Algemene Vereniging van Belgische

Beroepsjournalisten (AVBB) betreurt de toepassing van dat aansprakelijkheidsprincipe en raadt journalisten een verzekering voor beroepsaansprakelijkheid aan.

Ook in een Nederlands interview kwamen we zo'n hoge schadeclaim tegen bij een freelancer. "Ook al denk je dat de andere partij geen poot heeft om op te staan, je weet maar nooit wat de rechter gaat beslissen. Gelukkig zijn wij tot twee keer toe in het gelijk gesteld."

Een hoofdredacteur heeft ook een zware verantwoordelijkheid in deze. Hij moet eigenlijk totaal schizofreen zijn. Intern de grootste criticus, extern de grootste beschermer. Bijsturen tot het dossier op poten staat en na publicatie het dossier verdedigen, wat er ook gebeurt. "Eenmaal gepubliceerd, nam ik alle gevolgen op mij. Boze telefoons, deurwaarders, alles kwam bij mij terecht, niet bij de journalist. Die moest zich daar niks van aantrekken. Op dat ogenblik ben je de buffer, een Berlijnse muur zeg maar."

Het is de vraag in hoeverre dergelijke juridische procedures de persvrijheid aan banden leggen. Leidt het tot zelfcensuur? Zal een journalist een dossier toch publiceren, indien hij weet dat hij problemen kan krijgen, ondanks het feitenmateriaal? Geen retorische vraag, aangezien enkele geïnterviewden toegaven dat ze bepaalde zaken niet aanpakten, juist omwille van de juridische problematiek. "Ik heb ook een gezin waar ik moet aan denken."

+ Overheidsinformatie

Een ander vaak genoemd probleem is het gebrek aan openbaarheid van overheidsmateriaal. Om in Nederland documenten te mogen inzien, moet geregeld een beroep op de Wet Openbaarheid van Bestuur (WOB) worden gedaan. Het nadeel van deze lange procedure is dat het onderwerp door de actualiteit kan zijn achterhaald op het moment dat de informatie vrijkomt.

Het 'WOBben' blijkt een aparte kunst, waarvoor zelfs cursussen worden gevolgd. De WOB, die in 1980 werd ingesteld, geeft recht op informatie die betrekking heeft op bestuursorganen en op instellingen, diensten of bedrijven die onder de verantwoordelijkheid van een bestuursorgaan werkzaam zijn. Milieu-informatie valt hier ook onder. Eén geïnterviewde pleitte ervoor om het aantal instellingen te verruimen. Zich daarvoor inzetten, zou volgens hem een taak kunnen zijn voor de VVOJ.

De WOB in België is een moeilijke zaak. Al was het maar door de vele beleidsniveaus met elk een eigen wetgeving, negen in totaal. Het is misschien daarom dat er niet zoveel gebruik gemaakt wordt van deze regelingen. In België moet je bovendien vaak weten in welke documenten de gezochte informatie staat. In Nederland gaat het alleen om de 'informatie'. Je hoeft niet te weten waar deze is opgeslagen.

De problemen met WOB in België blijkt ook uit de cijfers van de Commissie voor Toegang tot Bestuursdocumenten (CTB). Deze instantie behandelt klachten van mensen die moeilijkheden ondervonden bij de aanvraag tot inzage, verbetering of afschrift van bestuursdocumenten. Ze krijgt jaarlijks zo'n tweehonderd klachten. Meer duidelijkheid is broodnodig.

+ Het recht van antwoord

Sinds 1961 beschikt de burger in België over het "recht van antwoord", het wettelijk recht om zich te wapenen tegen mogelijke misbruiken door de pers. Wie zich benadeeld voelt door een publicatie, mag redactionele ruimte opeisen om daarop in het publiek een antwoord te geven. Dat antwoord mag maximaal duizend letters bevatten en moet afgedrukt worden op ongeveer dezelfde plaats als de oorspronkelijke publicatie. De redactie mag wel een reactie of commentaar publiceren onder het antwoord, al wordt dit afgeraden door de Algemene Vereniging van Belgische Beroepsjournalisten.

Het vernoemen van je naam volstaat om de publicatie van een antwoord te eisen. Maar zelfs dat is niet altijd nodig. Ook als je impliciet aangewezen wordt, heb je dit recht. Je hoeft dat ook verder niet te motiveren. Je hoeft geen persoonlijk belang aan te tonen, noch te bewijzen dat de gegeven informatie onjuist is of schade toebrengt. Dit leidt geregeld tot oprispingen in de pers. Daartegenover staat dat het voor de burger niet steeds makkelijk is om wegwijs te geraken in de wijze van de procedure. Ongeveer zeventig procent van de rechten van antwoord wordt afgewezen wegens niet conform de wettelijke vereisten.

Het recht van antwoord is zowel van toepassing op de geschreven pers als de audiovisuele media. Voor de televisie kan gebruik worden gemaakt van tekst en beeld. De tekst moet gelezen kunnen worden in drie minuten of mag ten hoogste 4500 tekens omvatten. Die tekst wordt dan voorgelezen in het programma of uitzending die aan de grondslag lag, of in een gelijkaardig programma. De redactie mag evenwel geen repliek geven op het recht van antwoord.

8. KOSTEN, BATEN EN AMBITIES

Onkostencijfers versus oplagecijfers

Wat brengt dat allemaal op? Het lijkt een typisch Nederlandse vraag, maar ze wordt ook in Vlaanderen gesteld. "Als je als uitgever of hoofdredacteur een kosten/baten-analyse maakt, is dat het eerste wat je redelijkerwijs zou schrappen op je lijst," luidde een stelling in één van de interviews. Een aantal genoemde bedenkingen. "Ten eerste vind je niet zo vlug mensen die het in zich hebben om een dossier te beheersen, een jong iemand van de schoolbanken kan dat niet. Dus heb je oudere ervaren - lees duurdere - journalisten nodig. Neem daarbij dat ze tijdens hun onderzoek en voorbereiding niet produceren. Daarbovenop komt dan nog het risico dat ze na enkele weken kunnen afkomen met het nieuws dat er niks uitkomt. En zelfs als er dan iets verschijnt, dan resulteert dat vaak in een artikel of reeks die maar matig gelezen wordt."

En elders hoorden we: "Wanneer iemand met een voorstel afkomt om zijn tanden ergens in te zetten stel ik me bij mezelf de vraag of we het ons kunnen permitteren. Niet in de zin van budgettaire, al speelt dat uiteraard ook een rol. Maar eerder in de zin vanuit de samenstelling van de redactie. Ga ik voldoende stukken hebben om die tijd te overbruggen. De vaste redactie is de ruggengraat zeg maar. Ik kan me voorstellen dat journalisten dat wel eens vertalen in een soort druk, de druk om te presteren. En intussen merk je dat die inspanningen zich niet vertalen in een stijgende oplage."

Dat er toch nog onderzoeksjournalistiek gebeurt, mag een wonder heten. Er wordt ruimte gemaakt omdat onderzoeksjournalistiek een intrinsiek deel uitmaakt van de maatschappelijke functie van de journalistiek. Bovendien is het onderzoek een middel om zich te onderscheiden van de rest van de media. Een commentaar in Vlaanderen: "Het is belangrijk voor de beeldvorming van het medium. De krant die durft te spitten, die rebelser is, minder onder de indruk van het establishment. Je verkoopt dan in feite op basis van je persoonlijkheid."

En ook in Nederland: "De kosten van het onderzoek zijn hoog, maar dat is nooit een reden geweest om belangrijke journalistieke vragen te laten liggen. Motivatie voor de investeringen is vooral het bevestigen van de autoriteit, het onderscheid met andere media, en natuurlijk het journalistieke belang van de onderzoeksvragen." Dat onderscheid bereik je niet met één onderzoeksproject. Het rendement van onderzoeksjournalistiek is een zaak van de langere termijn, zo hoorden we. Een gedegen imago is iets wat je geleidelijk opbouwt, de waardering komt niet direct.

Wie geen onderzoekstraditie heeft, krijgt minder bruikbare tips en heeft moeilijker toegang tot bepaalde bronnen. "Als iemand een schaduwboekhouding heeft, gaat hij eerder naar een ander. Wij hebben nu eenmaal een ander imago. Wij moeten daarvoor wat harder werken." Een gouden tip komt vaak binnen in de nasleep van een reportage of artikelreeks.

Het rendement van onderzoeksjournalistiek is dus een kwestie van lange adem. Dat terwijl het blikveld van financieel verantwoordelijken niet altijd zover reikt. "Ik heb het gevoel dat de geldkraan steeds meer dichtgedraaid wordt, wat desastreus is voor de journalistiek. Ervaren redacteurs worden aan de deur gezet, waarbij in één ruk een pak dossierkennis verloren gaat. Jonge en goedkopere redacteurs moeten de leemte opvullen, maar beschikken niet over die broodnodige kennis. Dat breekt die redacties zuur op, en daarmee meteen de hele journalistiek".

Ook de aard van onderzoeksjournalistiek deint mee op de golven van verschraling en entertainment, zo merken verschillende journalisten op. In die context wordt verwezen naar de eendagsonthullingen die één of twee dagen in het nieuws zijn, maar volledig in het journalistieke niet verdwijnen zodra de volgende eendagsonthulling de radio of tv haalt.

Er is ook een verschuiving merkbaar van riskant naar minder riskant onderzoek. Waarbij riskant verwijst naar langdurige uitzoekklussen waarbij er misschien niks uitkomt, tegenover minder riskant in de vorm van "top-tien-lijstjes" of veilige achtergrond dossiers over maatschappelijke trends. "De lijstjes zijn daarbij belangrijker dan de inhoud."

+ Tussen droom & daad

Er is altijd een spanning tussen de beperkingen van het budget en de wensen en ambities. Je zou meer geld en mensen willen hebben, zeggen de geïnterviewde leidinggevenden, maar ze vinden het niet reëel om daarom te vragen. Je moet het doen met de mogelijkheden die er zijn. Men zou meer middelen willen hebben om research te kunnen doen, of bijvoorbeeld om een commerciële onderzoekspoot op te zetten. Daarmee zouden nieuwe inkomsten kunnen worden gegenereerd die gebruikt kunnen worden om de kwaliteit van het journalistieke

onderzoek te verhogen.

De wens van geïnterviewde redacteurs is vooral meer tijd aan onderzoek te kunnen besteden. Hoeft het nog te verbazen? Het is niet alleen een wens van betere faciliteiten. Ook de noodzaak aan het opzetten en onderhouden van contacten klinkt door. Geregeld raken die contacten in de verdrukking, omwille van tijdsgebrek. Eenzelfde bedenking omtrent het verwerven van expertise voor dossiers. Ook hier wenst men meer tijd om de materie te kunnen instuderen. Zonder een grondige kennis krijg je geen toegang tot ernstige getuigen of informatie.

9. MEER DAN DRIEHONDERD ONDERZOEKSJOURNALISTEN

Kwantitatieve analyse

Het Nederlands taalgebied telt ten minste 350 journalisten die wel eens een flinke uitzoekklus doen. Bijna negentig van hen zijn geheel of nagenoeg geheel vrijgesteld voor onderzoeksjournalistiek. In Nederland doet tien procent van de journalisten bij de onderzochte media wel eens een uitzoekklus, in Vlaanderen drie procent. Redacteurs geheel vrijstellen voor onderzoek komt in Vlaanderen vrijwel niet voor. De hoeveelheid onderzoeksjournalistiek is de laatste jaren niet spectaculair toe- of afgenomen.

Het onderzoek naar de stand van de onderzoeksjournalistiek is niet opgezet om nauwkeurige kwantitatieve uitspraken te doen, maar de opbrengst is te rijk om de cijfers helemaal te laten liggen. Voor de interpretatie van de cijfers zijn echter enkele waarschuwingen op zijn plaats. Van de twee typen kwantitatieve uitspraken zijn absolute tellingen het hardst. Ze zijn gebaseerd op wat er bij 77 media is aangetroffen. In die zin vormen ze een ondergrens. Er is niets geëxtrapoleerd. Bij cijfers over verdelingen - zoveel procent doet dit, zoveel procent dat - past een grotere slag om de arm. Ook deze cijfers zijn gebaseerd op onderzoek bij deze 77 media, maar deze media vormen geenszins een representatieve steekproef van het veld in Nederland en Vlaanderen. Integendeel: ze zijn uitgekozen omdat we wisten dat er onderzoeksjournalistiek wordt gedaan of omdat we verwachtten dat dit het geval zou zijn gezien aard en oplage of bereik van het medium. Kortom, ze zeggen hooguit iets over een groot en belangrijk segment van de journalistiek, maar niet per se iets over de gehele journalistiek.

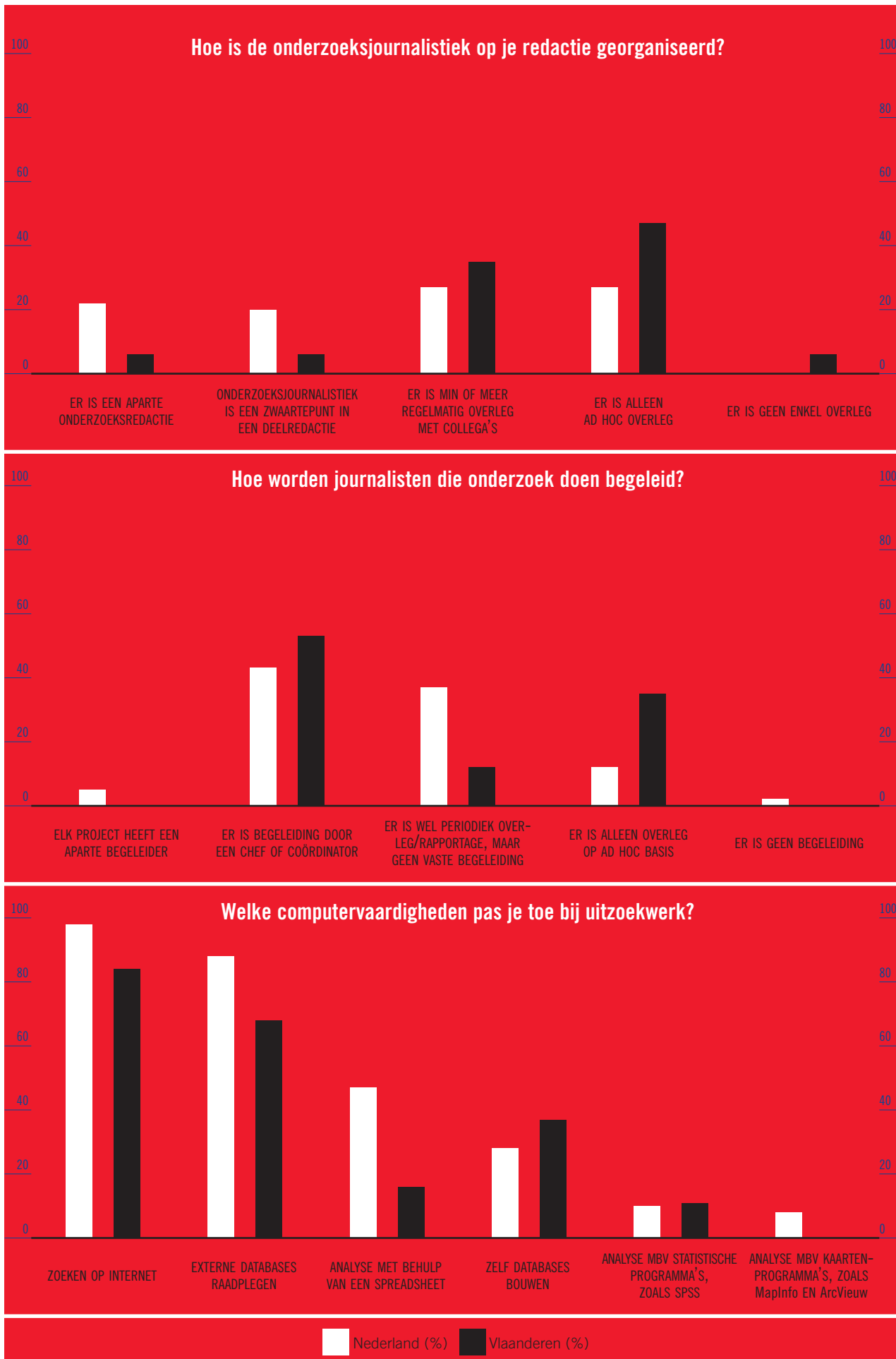
Zelfs bij uitspraken over alleen deze media is bescheidenheid vereist. Immers, ze zijn gebaseerd op interviews en elke geïnterviewde heeft zijn eigen opvattingen over wat de naam 'onderzoeksjournalistiek' verdient. Haarkloverijen zijn zo veel mogelijk vermeden door uit te gaan van de ruime definitie die de VVOJ hanteert, maar niet uit te sluiten valt dat er wel eens een project niet is genoemd omdat dit volgens desbetreffende gesprekspartner geen 'echte' onderzoeksjournalistiek is. Alle tellingen zijn bovendien voor een deel nattevingerwerk: redacties houden zelden systematisch bij welke redacteurs hoe lang aan een onderzoeksproject werken. Bij degenen die (nagenoeg) geheel zijn vrijgesteld, is de minste ruimte voor interpretatieverschillen. Maar zelfs de vraag naar de totale omvang van de redactie bleek niet altijd eenduidig te beantwoorden: "Tja, dat weet ik niet precies hoor, bedoelt u met of zonder correctoren, eindredacteurs, fotoredactie, systeemredactie, in personen of fte?" Waarna men soms hardop uit de telefoongids begon te tellen.

Met al deze voorbehouden, bij deze toch een poging enkele conclusies te trekken:

- + Op veruit de meeste onderzochte redacties wordt wel eens een stevige uitzoekklus van meerdere dagen of een onderzoeksproject gedaan. Dat mocht ook worden verwacht gezien de gemaakte selectie van media. Slechts op drie van de 77 redacties was dat niet het geval. Er werden op die 74 redacties 343 journalisten geteld die wel eens onderzoek doen, bijna negen procent van het totaal aantal redacteurs bij deze media. Het verschil tussen Vlaanderen en Nederland is echter enorm: in Vlaanderen doet drie procent van de redacteurs bij de onderzochte redacties wel eens onderzoek, in Nederland is dat tien procent.
- + Op de meeste redacties wordt er onderzoek gedaan door tussen de één en de drie journalisten. Maar ook redacties met meer dan vijf spitters komen in verhouding veel voor. Dit is zowel in Nederland als in Vlaanderen het geval.
- + Een kwart van de spitters is geheel of bijna geheel vrijgesteld om onderzoek te doen. Om precies te zijn, werden er 87 van deze vrijgestelden aangetroffen, op één na allemaal in Nederland.
- + Op vrijwel alle redacties waar wel eens onderzoek plaatsvindt, is enige vorm van overleg over onderzoeksprojecten. In een meerderheid van de gevallen is er echter geen sprake van een duidelijke inbedding van onderzoeksjournalistiek op de redactie in de vorm van een aparte onderzoeksredactie of een zwaartepunt binnen een deelredactie, maar vindt er met enige regelmaat of ad hoc overleg plaats. Dit geldt nog meer voor Vlaanderen

dan voor Nederland. In Vlaanderen wordt zes procent van de spitters geheel aan eigen lot overgelaten en vindt er geen overleg plaats. Dat is in Nederland nergens het geval.

- + Met de begeleiding van afzonderlijke onderzoeksprojecten is het iets beter gesteld. Zo'n zeventig procent van de journalisten die wel eens uitzoekwerk doen, worden begeleid door chef of coördinator of hebben regelmatig overleg met collega's. In zes procent van de projecten is er sprake van een aparte begeleider. In Vlaanderen is er in bijna de helft van de gevallen sprake van begeleiding op ad hoc basis, in Nederland is dat ruim een kwart.
- + Eenderde van de journalisten die wel eens onderzoek doet, werkt tijdens die projecten vrijwel altijd samen met collega's. Voor de helft geldt dat samenwerken geen gewoonte is maar wel regelmatig voorkomt. Een op de vijf werkt altijd alleen. Samenwerken komt in Vlaanderen minder voor dan in Nederland. Een kwart werkt vrijwel altijd alleen.
- + Over de ontwikkeling van de hoeveelheid onderzoek zijn de ondervraagden gemiddeld licht optimistisch. Ze zijn van mening dat er evenveel of iets meer aan onderzoekswerk wordt gedaan dan drie jaar geleden. Maar bij nadere analyse blijken de Nederlanders aanzienlijk positiever dan de Vlamingen. Bijna zes op de tien Nederlandse journalisten onderschrijft de mening dat er nu meer aan onderzoek wordt gedaan dan drie jaar geleden. Bij de Vlamingen is dat een minderheid van vier op de tien. Bijna één op de vijf Vlamingen zegt ronduit dat er minder onderzoek wordt uitgevoerd. Bij de Nederlanders treffen we dat antwoord één op de twintig keer aan.
- + Er wordt in onderzoeksprojecten weinig samengewerkt met andere redacties. Volgens zestig procent van de ondervraagden gebeurt dat vrijwel nooit. In Vlaanderen wordt er iets minder vaak samengewerkt dan in Nederland.
- + Op iets meer dan de helft van de redacties wordt onderzoek ingekocht van externe partijen, bijvoorbeeld van opiniepeilers of onderzoeksbureaus. Bij de Vlamingen is inkopen iets populairder: bijna driekwart van de Vlaamse redacties doet dat wel eens, tegen vijfenveertig procent van de Nederlandse.
- + Bijna elke geïnterviewde zet de computer in voor spitwerk, maar er zijn wel grote verschillen. Bijna iedereen gebruikt internet. Ook het raadplegen van externe databases, zoals van de kamer van koophandel, komt bij een ruime meerderheid voor. Het gebruik van informatietechnologie om data te analyseren, komt veel minder voor. Vier op de tien geïnterviewden gebruikt wel eens een spreadsheet, bijna eenderde bouwt wel eens zelf een database. Dit laatste doen Vlamingen overigens wat vaker dan Nederlanders. Complexere toepassingen, zoals het gebruik van statistische programma's of kaartenprogramma's worden nog weer minder ingezet. Een op de tien weet raad met een statistisch programma zoals SPSS en een op de twintig kan met een kaartenprogramma werken. Maar enkele geïnterviewden zijn hierop uitgezocht, men mag niet concluderen dat tien procent van alle onderzoeksjournalisten met SPSS overweg kan.

10. CONCLUSIES EN BEDENKINGEN

Het voorgaande is de oogst van gesprekken met alles bij elkaar 107 media en individuele journalisten. Zoals bij aanvang van dit rapport reeds werd aangehaald, pretenderen we geenszins volledig, noch wetenschappelijk te zijn. Toch durven we stellen dat we door die vele gesprekken een ruim inzicht hebben gekregen in de onderzoeksjournalistiek.

Een eerste opvallend gegeven lijkt ons dat er veel meer aan onderzoeksjournalistiek wordt gedaan dan over het algemeen wordt aangenomen. Op de 77 redacties die we in Nederland en Vlaanderen benaderden, telden we 343 journalisten die geregeld aan onderzoeksjournalistiek doen. Daarvan zijn 87 journalisten zelfs grotendeels of volledig vrijgesteld hiervoor. Vlaanderen telt praktisch geen volledig vrijgestelden, toch kwamen we ook hier twaalf journalisten tegen die ruimte hebben of maken voor onderzoeksjournalistiek.

Vanwaar dan die onderschatting? Misschien belemmert een grondig overzicht van de talloze verscheidene media - zoals vakbladen, regionale en landelijke bladen, radio- en televisierubrieken - een globaal zicht op het gegeven. Een soortgelijke onderschatting zien we bij de trends die de geïnterviewden aangeven. Velen merken op dat er globaal gezien minder onderzoek plaatsvindt dan in het verleden. Alleen niet bij hen. Die pessimistische stelling staat dus haaks op de bevindingen.

De Vereniging van Onderzoeksjournalisten (VVOJ) onderscheidt in haar statuten drie soorten onderzoeksjournalistiek: de 'onthullingen' of blootleggen van schandalen; de toetsing van beleid (vaak met kwantitatieve gegevens); en tenslotte de 'achtergronden' of het opsporen van maatschappelijke tendensen.

Uit de gesprekken valt op dat bij het woord onderzoeksjournalistiek meteen gedacht wordt aan onthullingen. Meteen wordt daar aan toegevoegd dat dit soort journalistiek terrein verliest. De redenen hiervoor zijn veelvuldig, maar het hoge kostenplaatje versus de niet in verhouding staande verkoop- of kijkcijfers is er een van. Ook het feit dat niet elk onderzoek automatisch leidt naar een zeker resultaat wordt aangeduid.

Logisch dus dat de tweede vorm, de lijstjes, beter scoren. Immers hier is men zeker van resultaat. Opmerkelijk hierbij is dan weer dat er op veel redacties wat denigrerend wordt gesproken over dit soort onderzoek. Dit kan ermee samenhangen dat er met die lijstjes te weinig wordt gedaan in de vorm van analyse of duiding.

De laatste soort, het opsporen van maatschappelijke tendensen, komt er in ons onderzoek vrij bekaaid van af. Staan journalisten en redacties te dicht met hun neus op de dagelijkse actualiteit dat ze de maatschappelijke contouren niet tijdig kunnen overzien?

Bij de aanpak of inbedding op de redacties tekenen zich twee stromingen af. Aparte onderzoekscellen, of integratie in de redacties. Terwijl de ene stroming nog volop aan het experimenteren is met het opzetten van deelredacties, bouwen anderen dit net af of hebben ze die fase zelfs al achter de rug. Opvallend hierbij lijkt het feit dat er helemaal geen uitwisseling van ervaring is op dit punt.

Ook het ontstaan van onderzoeken wisselt sterk. De ene redactie put uit talrijke tips, terwijl een andere opmerkt dat de meeste tips waardeloos zijn. Een logisch verschil is er tussen de vakbladen en de andere media, waarbij die eerste veelal meer tijd investeren en een striktere planning hanteren dan de laatste.

Ook in de geventileerde profielen en motivaties van 'de onderzoeksjournalist' merken we grofweg twee opvattingen op. De eerste opvatting is dat onderzoeksjournalistiek een karaktertrek is, een vorm van engagement ook. Opvallend is dat diegenen die deze versie hanteren vaker bezig zijn met onthullingsjournalistiek, ze werken doorgaans alleen zonder begeleiding. Een tweede opvatting is dat onderzoeksjournalistiek een vorm van journalistiek is die dieper graaft, inherent is aan het vak, zonder bevlogen termen als engagement of karakter te gebruiken. Deze context staat wel meer open voor samenwerkingsverbanden, gebeurt ook meer in een gestructureerde omgeving waar wel een vorm van overleg en begeleiding aanwezig is.

Men zou beide vormen in zekere mate kunnen opsplitsen in de 'geëngageerde' en de 'geprofessionaliseerde' journalistiek. Al zijn die termen allicht te absoluut, ze geven iets aan over de opvatting, de organisatiestructuur en de werkwijze. Terwijl we overigens in Nederland beide vormen aantreffen, merken we in Vlaanderen meer de geëngageerde variant op. Dit kan blijken uit de geringere opleidingstraditie. Ook de sterkere concurrentie speelt hier allicht een rol in, waardoor Vlaamse journalisten zich misschien meer verbonden voelen met hun medium of mediagroep, dan met hun collega-vakgenoten.

We constateerden op verschillende plekken een behoefte aan opleidingen. Dat leidt echter maar zelden tot het daadwerkelijk volgen van een opleiding. Beschikbare budgetten daarvoor blijven soms ongebruikt. Kennelijk stapt men niet makkelijk naar de baas om scholing te vragen. Er wordt in dit kader soms geschermd met tijdsgebrek, terwijl zowel grote als kleine redacties er allebei wel in slagen om op tijd en stond een stevig dossier te presenteren. We constateerden een toenemende dreiging van rechtszaken en claims. Zeker in Vlaanderen lijkt dit meer aan de orde te zijn. Dit is een verontrustende tijding. Het is zaak om als beroepsgroep deze tendens ernstig te nemen. Deze ontwikkeling verhoogt de noodzaak tot een strikte kwaliteitscontrole van het journalistieke werk. Enkel een hoogstaand, correct aangeboden en gepresenteerd dossier kan de norm zijn. We zijn het onszelf en de democratische maatschappij die we pretenderen te bewaken verschuldigd.

11. NAMENLIJST

Register van ondervraagde personen en media

+ Vlaanderen

Mark Anthierens	<i>Pub Magazine</i>	Jan Haverkaarte	<i>Twentsche Courant</i>
Karl Apers	<i>ATV</i>	Marcel Henst	<i>Boerderij</i>
Peter Backx	<i>De Artsenkrant</i>	Frank Hitzert	<i>Panorama</i>
Dirk Barrez	<i>VRT – Ter Zake</i>	Marian Husken	<i>Vrij Nederland</i>
Walter De Bock	<i>De Morgen</i>	Ruud Jacobs	<i>De Gelderlander</i>
Denise Van Den Broeck	<i>Freelance</i>	Arjeh Kalmann	<i>Utrechts Nieuwsblad</i>
Rik Van Cauwelaert	<i>Knack</i>	Arno Kantelberg	<i>Nieuwe Revue</i>
Jan Van Dam	<i>VRT Radio</i>	Peter de Knegt	<i>Algemeen Dagblad</i>
Willy Van Damme	<i>Freelance</i>	Frank Kolshoven	<i>Volkskrant</i>
Steven Decraene	<i>VTM</i>	Martijn van der Kooij	<i>Binnenlands Bestuur</i>
José Delameilleure	<i>Data News</i>	Ron van de Krol	<i>Financieele Dagblad</i>
Frank Demets	<i>Freelance</i>	Marianne ter Laak	<i>Plus Magazine</i>
Pascal Dendooven	<i>De Standaard</i>	Debbie Langelaan	<i>Eindhovens Dagblad</i>
Piet Depuydt	<i>Trends</i>	Arthur van Leeuwen	<i>Elsevier</i>
Yves Desmet	<i>De Morgen</i>	Daan van Lent	<i>FEM de Week</i>
Siel Van der Donckt	<i>VRT</i>	Marcel van Lingen	<i>GPD</i>
Leo De Haes	<i>Houtekiet</i>	Yvonne van de Meent	<i>HBO-Journaal</i>
Danny Illegems	<i>Freelance</i>	Tom-Jan Meeus	<i>NRC Handelsblad</i>
Paul Keyzers	<i>Maxim</i>	Leo Meijer	<i>Panorama</i>
Frederik Marain	<i>Planet Internet</i>	Jacob van der Meulen	<i>Haarlems Dagblad</i>
Frank De Moor	<i>Knack</i>	Sybe van der Meulen	<i>Leeuwarder Courant</i>
Peter Ooms	<i>Industrie Magazine</i>	Bart Middelburg	<i>Het Parool</i>
Hugo De Ridder	<i>Freelance – auteur</i>	Daniëlle Molenaar	<i>Dagblad van het Noorden</i>
Marc Schaevers	<i>Humo</i>	Bjorn Oostra	<i>De Limburger</i>
Marleen Teugels	<i>Freelance</i>	Karel Ornstein	<i>RTL Nieuws</i>
George Timmerman	<i>De Morgen</i>	Michael van Os	<i>Adformatie</i>
NG Sauw Tjhoi	<i>VRT- Piazza</i>	Evert Pronk	<i>Medisch Contact</i>
Peter Vandermeersch	<i>De Standaard</i>	Lex Runderkamp	<i>NOS-journaal</i>
Ludwig Verduyn	<i>Radio Nieuwsdienst</i>	Marieke Schilp	<i>Avanta Magazine</i>
Luc Verheyen	<i>Test-Aankoop</i>	Ferdi Schrooten	<i>GPD</i>
René De Witte	<i>De Financieel Economische Tijd</i>	Luuk Sengers	<i>Intermediair</i>

+ Nederland

Marjan Agerbeek	<i>Trouw</i>	Eric Smit	<i>Het Onderwijsblad</i>
Lize Alink	<i>Binnenlands Bestuur</i>	Margo Smit	<i>Quote</i>
Christof van Basten Batenburg	<i>Zembla</i>	Frans Smits	<i>Reporter</i>
Annemieke Besseling	<i>Brabants Dagblad</i>	Petra Spanings	<i>Historisch Nieuwsblad</i>
Frits Bloemendaal	<i>GPD</i>	Heres Stad	<i>2Vandaag</i>
Emiel Bode	<i>Telegraaf</i>	Henk Steenhuis	<i>Limburgs Dagblad</i>
Goos de Boer	<i>Radio en TV Noord</i>	Dick Toet	<i>HP/De Tijd</i>
Joeri Boom	<i>De Groene Amsterdammer</i>	Henk Tolsma	<i>Haagsche Courant</i>
Kees van den Bosch	<i>Argos</i>	Gerard Trentelman	<i>Technisch Weekblad</i>
Dick Bosscher	<i>Provinciale Zeeuwse Courant</i>	Carla Tromp	<i>Panorama</i>
Jan Braakman	<i>Agrarisch Dagblad</i>	Caroline van der Veeke	<i>Andere Tijden</i>
Han Brinkman	<i>Limburgs Dagblad</i>	Pauline Veen	<i>Heilig Vuur</i>
Philip Brouwer	<i>Binnenlands Bestuur</i>	Elma Verhey	<i>1 op de middag</i>
Hugo de Bruine	<i>Nederlands Dagblad</i>	Evert de Vos	<i>Vrij Nederland</i>
Cindy Curré	<i>Computable</i>	Max van Weezel	<i>Intermediair</i>
Philip Dröge	<i>Freelance</i>	Robbert ter Weijden	<i>Vrij Nederland</i>
Dick van Eijk	<i>NRC Handelsblad</i>	Ger van Westing	<i>Netwerk</i>
Henk van Ess	<i>Utrechts Nieuwsblad</i>	Stijn Wiegerinck	<i>Nova</i>
Margriet Gersie	<i>Radio 1 Journaal</i>	Jonneke van Wierst	<i>Radio 1 Journaal</i>
Martijn de Groot	<i>Oogst</i>	Ruud de Wit	<i>1 op de middag</i>
Floris Harm	<i>Radio 1 Journaal</i>	Marjon van der Wouw	<i>Vastgoedmarkt</i>
			<i>Met het oog op morgen</i>

In Nederland:

Postbus 92049
1090 AA Amsterdam

In België:

p/a Fonds Pascal Decroos
Kol. Bourgstraat 90
1030 Brussel